

İslam ve Batı: Bir Çözümleme Denemesi

MEHMET SAİT REÇBER

Doc. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Önemli bir tarihsel temeli olan *İslam ve Batı* arasındaki ayrımın, günümüzde varlığını korumakla kalmayıp gittikçe keskinleşen bir karşıtlığa dönüşmeye başladığı bir gerçektir. Bir yandan karşılıklı bir dışlama eğiliminin güç kazanmasının kaçınılmaz olduğunu düşünenler, bu sürecin bir tür 'Medeniyetler Çatışması'na doğru gittiğini ileri sürerken, diğer yandan buna karşı çıkanlar karşılıklı anlayış ve müsamaha kültürüne dayalı bir tanışmanın/bilgilenmenin bir tür 'Medeniyetler İttifakına' zemin hazırlayacağını düşünmektedirler. Her şeyden önce geleceğin bu bağlamda nasıl şekilleneceğine dair bir öndeyide bulunmanın zorluğu ortadadır. Bu durumda, bu iki yaklaşımdan birini belli bir siyasal/ideolojik tutumla benimsemek yerine 'çatışma' veya 'ittifak' söylemlerinin dayandırılabilceği entelektüel dinamikleri ortaya koymak ve değerlendirmek yerinde olacaktır. Ancak burada bu iki yaklaşımın temel

dinamiklerini ortaya koymak ve değerlendirmek yerine bu tür yaklaşımlar ve tartışmalar için kaçınılmaz görünen 'İslam' ve 'Batı' kavramlarına ilişkin genel bir çerçeve sunmaya çalışacağız. Kanımızca böyle bir kavramsal çözümleme yapmak İslam ve Batı arasında kurulabilecek ilişkinin mahiyetinin anlaşılması için kaçınılmaz görünmektedir.

Esasen coğrafik bir kavram olan 'Batı' kavramı bugün Yahudi-Hıristiyan inancından Grek felsefesine, Aydınlanma ideolojisinden hümanizm, materyalizm, pozitivizm gibi seküler düşünce ekollerine, bilimsel ve teknolojik hükümlerlikten sömürgeciliğe kadar uzanan oldukça geniş bir dinsel, düşünsel, tarihsel, toplumsal ve kültürel unsurları içermektedir.

Her şeyden önce, 'İslam' ve 'Batı' terimlerinin mantıksal açıdan birbirlerine denk olmadıklarını ifade etmek gerekir. Bu iki kavram arasındaki ilişkinin netleştirilebilmesi için onların neye delalet ettiklerinin ortaya konması, yani bu kavramların referanslarının belirlenmesi gerekmektedir. Bu ilişkinin bir tarafında temelde vahye dayanan bir din, diğer tarafında ise pek çok bileşene sahip karmaşık bir kültür yer almaktadır. Kuşkusuz İslam'ın dar ve geniş anlamdaki kullanımlarına bağlı olarak nispeten karmaşık sayılabilecek tarihsel ve kültürel açımlarından da söz edilebilir. Fakat en temelde vahye dayanan bir din olarak İslam ile onun tarihsel-toplumsal süreç içerisinde Müslümanların hayatlarındaki/kültürlerindeki açımları arasında önemli bir mahiyet farklılığının bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu yüzden burada gelenekselleşmeye başlayan kategorik bir hataya (kavram kargaşasına) düşmemek için 'İslam ve Batı' ile 'Müslümanlar ve Batı' şeklindeki iki ifadenin mahiyetleri itibarıyla birbirlerine denk olmadığını belirtmek gerekir. Ne var ki

günümüzde Batı'da veya Batı düşüncesinin etkisiyle şekillenen kültürlerde İslam'ın referansı dikey anlamda vahiyle belirlenen dinden ziyade yatay anlamdaki 'İslam dünyası'dır.

O halde, 'İslam ve Batı' ifadesinden ne anlaşılmalı? Müslümanların tarihsel-toplumsal süreç içerisinde geliştirdikleri kültürel öğelerden bağımsız olan ve temelde vahye dayanan İslam'ın Batı'yla ne tür bir ilişkisi söz konusudur? Bu sorunun yanıtı benzer şekilde 'Batı'dan da ne anladığımıza bağlı kalacaktır. Esasen coğrafik bir kavram olan 'Batı' kavramı bugün Yahudi-Hıristiyan inancından Grek felsefesine, Aydınlanma ideolojisinden hümanizm, materyalizm, pozitivizm gibi seküler düşünce ekollerine, bilimsel ve teknolojik hükümlerlikten sömürgeciliğe kadar uzanan oldukça geniş bir dinsel, düşünsel, tarihsel, toplumsal ve kültürel unsurları içermektedir. Dolayısıyla, İslam ve Batı arasındaki ilişkinin mahiyeti önemli ölçüde İslam'ın ve dolayısıyla Müslümanların bu unsurların her birine bakışıyla şekillenecektir.

Dinsel açıdan bakıldığında gerek tarihte ve gerekse günümüzde Batı kültürünün oluşumundaki en önemli unsurlardan birinin Hıristiyan ve Yahudi kültürü olduğu bir gerçektir. Batı'da Hıristiyanlar İslam'la karşılaştığı ilk dönemlerden itibaren, Watt'ın da belirttiği gibi, Müslümanların kültürel üstünlüğüne hayran kalmakla birlikte, onu bir düşman olarak görmüş; dinlerinin üstünlüğünü kanıtlama çabaları bağlamında ise İslam'ı çarpıtarak ortaya koyma yoluna gitmişlerdir.¹ Ne yazık ki günümüzde de bu durum pek değişmemiştir. Batı'daki İslam çalışmalarına hâkim olan oryantalist bakış açısı İslam'ın temel inançları ile değer yargılarının doğruluk değeri üzerine dikey olarak yoğunlaşmak yerine daha çok İslam'ın temel kaynaklarına yatay (tarihsel-toplumsal) bir düzlemde bir kaynak bulma arayışına gitmiştir.

İslam ve Batı söz konusu olduğunda oryantlizmin özel konumuna dikkat çekmek bir gerekliliktir. Birtakım oryantalist çalışmaları, İslam düşüncesi üzerine yapılan bilimsel/tarafsız çalışmalar olarak görmek bir ölçüde mümkündür,² ancak bu durum oryantlizmin genel olarak belli bir ideolojik zemine dayandığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Özellikle tarihsel açıdan bakıldığında, Mansoor'un da işaret ettiği gibi, oryantlizmin Kur'an araştırmaları, temelde bir tür yenilmişlik ve intikam duygusuyla harekete geçmiş ve bu teşebbüs, Batı'nın İslam'a karşı siyasî mücadelesinde, Müslümanların Kur'an algılarında epistemik bir kesinsizlik yaratmayı amaçlamıştır. Öyle ki 'Kur'an vahyinin tarihsel otantikliği ya da öğretisel otonomisi' noktasında şüpheye düşen bir Müslüman zihninin Batı dünyasının küresel hegemonyasına hizmet edeceği oryantlizm için açık olmasa da gizli bir amaç olmuştur.³ Oryantalizmin Kur'an araştırmalarındaki bu ideolojik tutumu bazı oryantalistlerin bile dikkatinden kaçmamıştır. Ignaz Goldziher'in 'Kur'an yöntemleri İncillere uygulansaydı onlardan geriye ne kalırdı?'⁴ sorusu bu noktada oldukça manidardır.

Günümüzde, İslam kaynaklarının güvenilirliğine yönelik bu şüpheli tutumun önemli bir nedeninin genel olarak din alanındaki araştırma mantığının sekülerleşmesi olduğu bir ölçüde doğrudur. Dinsel doğruların 'sübjektif' olduğunu, seküler doğruların ise 'objektif' olduğunu öngören bu yaklaşımı İslam araştırmalarına uygulayanlar, Waines'in değindiği gibi, 'kibirli' bir tutum sergileyerek dayandıkları seküler hipotez/ler/in kesin bir doğruluk ifade etmediğini görmezlikten gelmektedirler.⁵ dinî kişisel (sübjektif) bir tercih olarak gören modernist bir bakış açısıyla icra edilen bu araştırmalar her ne kadar 'ciddi', 'bilimsel' 'açık' olduklarını iddia etseler de onların aynı zamanda İslam'a karşı ideolojik bir mü-

cadeleye nasıl bir zemin hazırladıkları gözden kaçmamaktadır.⁶

Başta Kur'an olmak üzere Batı'da İslam kaynaklarına ilişkin geliştirilen bu şüpheli/indirgemeci oryantalist yaklaşımın ötesinde İslam'ın teizm ölçeğinde Yahudi ve Hıristiyanlıkla kayda değer bir ortak zemine sahip olduğu bir gerçektir. Esasen İslam ile bu dinler arasında gerek teolojik sorunlar ve gerekse bu sorunların ortaya konmasında ve tartışılmasında kullanılan dil açısından küçümsenmeyecek bir müştereklik söz konusudur. Bunda nihaî anlamda ortak bir kaynaktan gelmelerinin yanında bu dinlerin teolojik-felsefî düşüncelerinin tarihsel gelişimindeki kültürel etkileşimleri de önemli bir yere sahiptir. Bu ortaklık veya benzerliklere rağmen günümüzde 'İslam ve Batı' şeklindeki bir karşıtlığın doğmasında din olgusu oldukça etkindir. Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlarla olan tarihsel karşılaşmalarından doğan ve büyük gerilimlere/savaşlara yol açan birtakım sosyal-siyasal ilişkilerinin ötesinde İslam ile bu dinler arasındaki en temel anlaşmazlıklar esasen teoriktir.

Dinsel doğruların 'sübjektif' olduğunu, seküler doğruların ise 'objektif' olduğunu öngören bu yaklaşımı İslam araştırmalarına uygulayanlar, Waines'in değindiği gibi, 'kibirli' bir tutum sergileyerek dayandıkları seküler hipotez/ler/in kesin bir doğruluk ifade etmediğini görmezlikten gelmektedirler.

Kendinden önceki semavî dinlerin özsel esaslarını yineleyen ve dikkati monoteizmin temel mesajına (Allah'ın varlığına ve birliğine) yoğunlaştırıp bu temel doğruyla çelişen birtakım inançların terk edilmesini öngören İslam'a karşı Yahudi ve Hıristiyanların tavrı genellikle, bu doğruluk iddialarına kulak ver-

mek yerine, dışlayıcı bir tutum olmuştur. Allah'ın varlığı, birliği ve aşkınlığını korumak noktasında monoteizmin inanç paradigmasını temsil eden İslam'ın, Yahudilik ve Hıristiyanlığa karşı tutumu oldukça net olmasına karşın, bu din mensuplarının onu (İslam'ı) ya göz ardı etmeleri ya da kendi dinlerinin sapık bir fırkası gibi algılamaları İslam ile bu dinler arasında 'hakikat-merkezli' entelektüel bir tartışma zemininin oluşmasına bir şekilde mani olmuştur. İslam'ın bu meydan okuyuşuna karşı tatmin edici entelektüel bir karşılık vermeyen bu dinlerin mensuplarının ona karşı kapalı ve dışlayıcı tutumu ne yazık ki İslam'ın doğuşundan günümüze dek pek değişmemiş,

'Tarihsel din'in vahiy ve iman anlayışını dışlayan deizmin 'doğal din' anlayışı ateizmi gerektirmediği halde din olgusunun kaynağını ve mahiyetini sadece beşerî bir epistemik faaliyet alanıyla sınırlaması vahye dayanan İslam'ın da doğruluk iddialarının göz ardı edilmesine neden olmuştur.

bu da Müslümanlar ile Yahudi-Hıristiyanlar arasında gerçekçi (hakikat-merkezli) bir iletişimi engellemiştir. Bugün, yatay düzlemdeki işbirliğini aşmayan 'dinlerarası diyalog'a yönelik faaliyetler ise İslam'ın Yahudilere ve Hıristiyanlara yönelik en temel doğruluk ve değer yargılarını (ve dolayısıyla eleştirilerini) göz ardı ettiğinden söz konusu bilişsel boşluk varlığını sürdürmektedir. Böyle bir bilişsel boyutun, deyim yerindeyse, bir tür dinlerarası işbirliğine veya arabuluculuğuna dönüşen bir mekanizmayla aşılması mümkün olamayacağı için bu tür girişimlerin araçsal olmayan, gerçekçi/inandırıcı bir amaca sahip olması da beklenemez.

Dini/teistik düzlemdeki müştereklikler veya benzerlikler gibi, felsefi düşüncenin yapısı ve

gelişimi bakımından da İslam ile Batı arasında yakın bir ilişki vardır. Batı düşüncesinin oluşumundaki en önemli kaynaklardan biri olan Grek felsefesinin Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın teolojik düşünceleri üzerinde etkisi bunun başta gelen nedenlerinden biridir. Bu dinlerden her birinin Grek felsefesini kendi felsefi/teolojik düşüncelerinin inşası için kullandıkları doğru olduğu gibi, bu felsefenin bu geleneklerin her biri üzerinde önemli bir etki bıraktığı da aynı şekilde doğrudur. Bu nedenle bu dinlerin felsefi geleneklerin oluşum sürecinde ele aldıkları sorunlar ile kullandıkları dil/terminoloji arasında büyük oranda bir örtüşüm söz konusudur.

Kaldı ki Grek felsefesinin Müslüman düşünürler tarafından yorumlanması ve geliştirilmesi sadece Orta Çağ Batı düşüncesini etkilemekle kalmamış, Yeni Çağ Batı felsefesinin doğuşuna da önemli katkılarda bulunmuştur.⁷ Aslında bir bütün olarak Müslümanların Orta Çağdaki felsefe ve bilim alanındaki başarıları modern felsefe ve bilimin gelişmesinde önyak olmuştur. Ne var ki geniş anlamda İslam düşüncesinin de etkisiyle başlayan bu süreçte Batı düşüncesi özellikle Aydınlanma dönemiyle birlikte geleneksel dinsel (aynı zamanda) metafiziksel doğruluk iddialarına karşı gelişen bir şüphecilikle sekülerleşme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda sekülerleşmenin değişik birçok nedeninden söz edilebilir, fakat bunun başlıca iki nedeni 'tarihsel din' olarak adlandırılan Hıristiyanlığın bazı temel dinsel hususların akılla izahının zorluğu noktasındaki dogmatik tutumu ile gözlem ve tümevarıma dayanan pozitif bilim yönteminin gittikçe bütün bilgi alanları ve iddiaları için geçerli olması gerektiğini öngören pozitivist bakış açısıdır. 'Tarihsel din'in vahiy ve iman anlayışını dışlayan deizmin 'doğal din' anlayışı ateizmi gerektirmediği halde din olgusunun kaynağını ve mahiyetini sadece beşerî bir

epistemik faaliyet alanıyla sınırlaması⁸ vahye dayanan İslam'ın da doğruluk iddialarının göz ardı edilmesine neden olmuştur. Aklın gereksinimleri ile teistik iman arasında gerçek bir bağın kurulamaması Batı'da zamanla bizzat dinî düşüncenin de sekülerleşmesine kaynaklık etmiştir.

Aslında, Tanrı'nın varlığı gibi bazı temel dinsel hususların akılla bilinebileceğini öngören deizmin doğal din anlayışı İslam teizminin de öngördüğü bir husustur. Fakat bu, teizm için gerekli olmasına karşın yeterli değildir, çünkü teizmin ayrılmaz bir unsuru Tanrı'nın vahiy, mucize vb. yollarla yarattığı âleme müdahale edip insanlara yol gösterebileceğidir. Ne var ki aklın temel ilkeleriyle çatışmadığı gibi, aksine akla/düşünceye yol gösteren bir vahyin imkânı karşısında herhangi bir tatmin edici felsefî ya da teolojik engel bulunmamasına karşın böyle bir şeyin yadsınması ya da göz ardı edilmesi maalesef İslam ile Batı'da gelişen bu düşünce eğilimi arasındaki gerekli entelektüel iletişimin gelişmesine mani olmuştur. Akıl ile vahiy arasında meydana gelen bu kopukluğun doğal neticesi hem dinî hem de felsefî düşüncenin gittikçe sekülerleşmesi olmuştur. Akıl yoluyla savunulamayan bir vahyin önermeleri süreç içerisinde doğruluk iddialarını bir kenara bırakarak bilişsel içeriğini yitirirken; felsefî düşüncenin işlevi ya bilimsel yöntembilime ilişkin tartışmalarla sınırlanmış ya da bütüncül bir ideali olmayan aylak bir faaliyete indirgenmiştir. Oysa akıl ve vahiy arasında gerçekçi bir diyalog sağlanmış olsaydı, bu hem dinsel doğruluk iddialarının ikna edici bir şekilde temellendirilmesine yol açacak hem de felsefî düşünceye bir açılım kazandıracaktı.

Bugün, öyle görünüyor ki İslam ile Batı arasındaki entelektüel gerilimin önemli nedenlerinden biri de hemen hemen bütün faaliyet alanlarına yayılmış olan sekülerleşme olgu-

sudur. Temel ayırıcı niteliği insanı aşan bilgi ve değere ilişkin bu bütün doğruluk iddialarını bir şekilde yadsımak olan bu bakış açısı, günümüz Batı düşüncesinde bizzat din algısının da şekillenmesinde oldukça etkili bir hale

Akıl yoluyla savunulamayan bir vahyin önermeleri süreç içerisinde doğruluk iddialarını bir kenara bırakarak bilişsel içeriğini yitirirken; felsefî düşüncenin işlevi ya bilimsel yöntembilime ilişkin tartışmalarla sınırlanmış ya da bütüncül bir ideali olmayan aylak bir faaliyete indirgenmiştir.

gelmiştir.⁹ Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi, en temelde realist bütün doğruluk iddialarını reddeden post modernist bir din tasavvurunun 'inanmayanlar ve inanmayanlar' ayrımını bile geçersiz hale getiren yeni bir 'din' anlayışını savunur duruma gelmiş olmasıdır.¹⁰

Aslında bütün bunlar dinsel düşünce ve dinsel olmayan düşünce arasında nihaî bir ayırma gidilemeyeceğini, karşılıklı bir etkileşimin de ötesinde, bunların birbirlerinden ayrılacaklarını göstermektedir. Bu temel noktadan hareketle İslam'ın (daha doğrusu Müslümanların) Batı düşüncesi karşısındaki görevi birbirlerinden ayrı düşünülemez iki yönlü bir faaliyet alanını kapsamaktadır. Ewela, bütün akli beklentilerin/gerekçelendirmelerin dışlanmayıp aksine kaçınılmaz görüldüğü, temelde vahye dayanan bir dinî n imkânını ortaya koymak ve realist bir felsefî çerçevede dinî önermelerin bilişsel bir zemin olabileceğini göstermek. Bu yolla, ikinci olarak, Batı düşüncesinde yüzyıllardır deyim yerindeyse sansüre uğrayan veya içi boşaltılan metafiziksel, dinsel, ahlâkî vb. doğruluk iddialarının realist bir yorumunun imkânını göstererek felsefî/entelektüel faaliyet alanını genişletmek. Daha da önemlisi böyle bir faaliyetin in-

sanlığın geleceği için kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğunu göstermek. İslam'ın öngördüğü temel metafiziksel-epistemolojik çerçeveyi esas alan böyle bir entelektüel girişim felsefi düşünceyi de aylak bir faaliyet alanı olmaktan çıkaracaktır. İslam ve Batı düşüncesi arasında böyle bir entelektüel iletişim ve dönüşüm gerçekleşmediği sürece sosyal, siyasal, ahlâkî, hukukî, psikolojik, teknolojik vb. pratik düzlemlerde tezahür eden adaletsizlik ve istismarı nihaî anlamda önlemek mümkün olmayacaktır.

Sonuç olarak, İslam ve Batı arasındaki gerilimin dinsel ve seküler olmak üzere iki temel (tarihsel) bileşenden kaynaklandığını söyleyebiliriz. İslam büyük oranda hem Batının ağırlıklı dinsel boyutunu oluşturan Yahudi-Hıristiyan kültürü tarafından hem de daha çok modern dönemde egemen olan seküler kültür tarafından bir tehdit olarak algılanmış ve dışlanmıştır. Bu tehdit algılanmasının nedenleri farklı olsa da günümüzdeki İslam-karşıtı söylemin gelişmesinde bu iki unsurun önemli ölçüde ittifak içinde olduğu da bir gerçektir. Bu tehdit algılanmasının temelinde ise Müslümanlardan ziyade İslam'ın entelektüel potansiyelinin bulunduğu söylenebilir. Böyle bir entelektüel potansiyelin yatay düzlemde bilfiil hale gelmesi önünde hem Batı'nın hem de bizzat Müslümanların neden olduğu birtakım engeller bulunmaktadır. Bu engellerin başında ise aynı şekilde hem Batının hem de Müslümanların İslam'a olan bilgisel ve ahlâkî mesafesi gelmektedir. Bu mesafe evvela Müslümanlar tarafından aşılıp İslam'ın entelektüel ve ahlâkî temsili günümüz düşünce ve eylem dünyasında ortaya konulmadıkça başka düzlemlerde aşılması zor görünmektedir. Bu mesafenin aşılması ise metafizikten epistemolojiye, ahlâktan siyasete bir çok alanda kapsayıcı sahil bir (entelektüel ve ahlâkî) dönüşümü kaçınılmaz kılacaktır. ■

dipnotlar

- ¹ Bkz. Montgomery Watt, "Western Approaches to the Understanding of the Qur'an", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1985, s. 25.
- ² Burada Batı'da sadece İslam araştırmaları alanında değil, felsefe, bilim ve teknoloji alanlarındaki çabaları/başarıları görmezden gelmenin veya küçümsemenin haklı bir gerekçesi olamayacağını belirtmek gerekir.
- ³ Parvez Mansoor, "Method Against Truth: Orientalism and Qur'anic Studies", <http://pmanzoor.info/Method-Truth.htm>
- ⁴ Mansoor, agm'den naklen.
- ⁵ David Waines, *An Introduction to Islam*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 300.
- ⁶ Bkz. Andrew Rippin, "Western Scholarship and the Qur'an", *The Cambridge Companion to the Qur'an*, ed. J. D. McAuliffe, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 245. Batı'da Kur'an'la ilgili akademik çalışmalar ile bu tür çalışmaların İslam karşıtı ideolojik kullanımı noktasında bir ikilemin doğduğunu belirten çağdaş oryantalistlerden Rippin de bu çalışmaların İbn Warraq (müstear isim) gibi kişiler tarafından nasıl İslam karşıtı bir mücadele bağlamına transfer edilebildiklerini itiraf etmektedir. (Bkz. Age, s. 245). Ancak Rippin bunu söylerken oryantalist Kur'an araştırmalarının tarihsel motivasyonunu ve zimmî ideolojisini gözden kaçırmaktadır. Oryantalist Kur'an araştırmalarını bu spesifik amaçla derleyen İbn Warraq'ın çalışmaları oryantalizmin zimmî sayılabilecek İslam karşıtı ideolojisini aşikâr hale getiren bir çaba olarak da görülebilir.
- ⁷ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. A. Hadi Adanalı, "İslam'ın Doğu Tecrübesinin Batıya Aktarımı ve Batı Medeniyetini Şekillendirmesi", *İslâmiyât*, c. 7, s.3 (2004), s.31-42.
- ⁸ Bu konuda bkz. Charles Taylor, *The Sources of the Self*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, s. 272-274.
- ⁹ Bu konuda daha geniş bir değerlendirme için bkz. M. S. Reçber, "Realizm, Din ve Dünyevileşme", *İslâmiyât*, c. 4, s. 3 (2001), s. 19-33.
- ¹⁰ Örneğin bkz. Richard Rorty ve Gianni Vattimo, *The Future of Religion*, ed. S. Zabala, New York: Colombia University Press, 2005.